

M. Reinio psichologijos terminų ir jų dėmenų daryba

RITA KATELYTĖ, STASYS KEINYS

Lietuvių kalbos institutas

Šešioliktoje *Terminologijos* knygoje yra išspausdintas straipsnis, kuriame apžvelgta iš Mečislovo Reinio (1884–1953) laisvai iš rusų kalbos versto profesoriaus Georgijaus Čelpanovo *Psichologijos vadovėlio*, išleisto Vilniuje 1921 m., surinktų psichologijos terminų reikšmė ir kilmė (žr. Katelytė 2009: 198–216). Dabar pateikiamame straipsnyje tirama šio vieno iš pirmųjų lietuviškai aukštojoje mokykloje psichologiją dėščiusio profesoriaus parengtame vadovėlyje vartojamų lietuviškų ir hibridinių vienažodžių terminų ir į sudėtinius terminus įeinančių kitų tokių terminų bei žodžių daryba (neimti tarptautiniai terminai ir jų dėmenų žodžiai).

Straipsnio objektą sudaro per 390 vienažodžių terminų daiktavardžių ir į sudėtinius terminus įeinančių žodžių – daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių (dalyvių), įvardžių irrieveiksmių. Kadangi norima pateikti išsamų M. Reinio vadovėlyje vartotų terminų ir į juos įeinančių kitų žodžių darybos sandaros vaizdą, dedami visi kiekvienai straipsnio teksto padalai priskirti surinkti pavyzdžiai. Linksniuojami žodžiai pateikiami vardininko linksniu (būdvardžiai vyriškosios giminės vienaskaitos vardininku). Neaptikta žodžių vardininko lytis nustatoma pagal kitus linksnius ar būdingus atvejus (pavyzdžiui, įvardžiutinis vyriškosios giminės vienaskaitos vardininkas dažniausiai vadovėlyje turi galūnę *-asai*, tad su šia galūne pateikiamas vardininkas ir tų žodžių, kurių tas linksnis nepastebėtas; tokios lytys dedamos su žvaigždute). Veiksmažodžių darybos skyrelyje pradine forma yra pateikiama bendratis (pačių į terminus įeinančių dalyvių daryba, būdama ne žodžių darybos dalykas, straipsnyje netiriami). Prie sudėtinių terminų dėmenimis einančių žodžių suskliaustas yra dedamas ir pats tas terminas (paprastai vienas). Visi pavyzdžiai pateikiami šaltinio rašyba, šalia termino parašomas puslapis, iš kurio tas terminas užrašytas. Kad būtų akivaizdesnė reikšmė ar ryšys su psicholo-

gija, prireikus prie termino pateikiamas sakinyss ar svarbesnė jo dalis, iš kurios jis užrašytas. Darybos būdai ir tipai straipsnyje yra surikiuoti pagal tiriamų darinių gausumą.

Pagal sudaromųjų žodžių kiekį įprasta skirti vienažodžius ir sudėtinius terminus. Pastaruosius dažniausiai sudaro du žodžiai, tačiau bent kiek būna trižodžių ir dar rečiau iš daugiau žodžių sudėtų terminų. Straipsnyje tiriama 140 vienažodžių terminų daiktavardžių ir truputį daugiau kaip 250 į sudėtinius terminus įeinančių daiktavardžių (140), būdvardžių (80), veiksmažodžių (beveik 30), įvardžių (3) ir prievieksmių (1). Beveik visi nagrinėjamieji vienažodžiai terminai yra daiktavardžiai, tik vienas terminas yra išreikštas įvardžiu *aš* (*Tąji „kažką“ filosofai vadina subjektu, „aš“; siela 2*). Priklausomieji (einantys pažyminiu) dėmenys yra išreikšti visų minėtų kalbos dalių žodžiais.

Seniai žinoma, kad žodžių darybos atžvilgiu visą mūsų kalbos žodyną sudaro paprastieji žodžiai ir dariniai ir kad darinių esama daug daugiau negu paprastųjų žodžių. Tai taip pat būdinga tiriamiems terminams ir jų dėmenimis einantiems žodžiams – paprastųjų lietuviškų žodžių tėra bemaž devyni nuošimčiai visų čia tiriamų žodžių. Paprastųjų daiktavardžių yra dar mažiau – jie sudaro tik netoli 7% visų nagrinėjamų daiktavardžių, pvz.: *būdas 197, Dievas (Dievo meilės jausmas 177), galas (juntamojo dirksnio galas 76), garsas (garso jutimas 36), laikas 147 (<...> erdvės ir laiko sąvokos yra būtinos daiktų ir vyksmų įsivaizdavimo sąlygos 149), lankas (reflekso lankas 76), liga (psichinė liga 221), narys (pasąmonio asociacijos nariai 84), pradas (jausmų pradai 19), protas 2, siela 1, skaičius (skaičiaus sąvoka 147), sritis (lytėjimo sritis 34), spalva (spalvos jutimas 35), tauta (tautų psichologija 10), ūpas (liguistai linksmas ūpas 223), vaikas (vaiko psichologija 10), valia 193, varsa (varsų aklumas 54) ir žodis (žodžių atmintis 88). Dalis paminėtų žodžių, pvz.: *garsas, lankas, skaičius* (žr. Skardžius 1943: 310, 27, 77), ir kai kurie kiti tėra apiblukę, sinchroniškai sunkiau suvokiami ar nebesuvokiami senų laikų vediniai. Paprastasis yra daugmaž kas dvyliktas (per 8%) grynai lietuviškas į sudėtinius terminus įeinantis būdvardis, pvz.: *bendras (bendrieji jutimai 39), grynas (grynas jutimas 36), lengvas (lengvo alsavimo jutimas 39), linksmas (liguistas linksmas ūpas 223), malonus (maloni kvapsnis 59), tobūlas (tobūliausia valia 196; dabar rašoma tobulas) ir žemas (žemesnieji jausmai 158)*. Be to, sudėtinių terminų dė-*

menimis pavartota keletas pirminių nepriešdėlinių veiksmažodžių dalyvių, pvz.: *durti* (*duriamasai skaudėjimo jausmas* 153), *justi* (*juntamieji dirksniai* 31), *kurti* (*kuriamoji vaizduotė* 102), *slėgti* (*slegiantys afektai* 159) ir *veikti* (*veikiamasai dėmesys* 91). Taip pat paprastieji yra abu priklausomaisiais dėmenimis einantys įvardžiai – *savęs* (*savęs pažinimas* 208) ir *savasis* (*savasai „aš“* 201).

Visi kiti (kiek daugiau kaip 91%) vienažodžiais lietuviškais bei hibridiniais terminais ir sudėtinių terminų dėmenimis einantys žodžiai yra dariniai. 73,6% visų darinių sudaro daiktavardžiai, 20,7% – būdvardžiai, 5,4% – veiksmažodžiai (jų linksniuojamosios formos dalyviai) ir 0,3% –rieveiksminiai. Straipsnyje ta tvarka dariniai ir nagrinėjami.

DAIKTAVARDŽIŲ DARYBA

Didžiausia M. Reinio parengto *Psichologijos vadovėlio* terminams reikšti pavartotų lietuviškų ir hibridinių daiktavardžių dalis (per 93%) yra dariniai. 77 nuošimčiai su trupučiu darinių yra išvesti su priesagomis, bemaž 19% – su galūnėmis, ir tik apie 4% tesudaro dūriniai bei priešdėlių vediniai (pastarųjų yra mažiausiai – vos 0,7%).

Priesagų vediniai

Trys ketvirtadaliai tiriamų su priesagomis išvestų daiktavardžių yra veiksminių pavadinimai (veiksmažodžių abstraktai), ir netoli trijų ketvirtadalių jų priklauso dariausia šios kategorijos priesagos *-imas* ir jos skirtybės (varianto) *-ymas* darybos tipui (111 vedinių, iš jų 10 su *-ymas*). Šiuodu darybos potipiai skiriasi tik jungimosi su pamatiniais žodžiais išgalėmis – skirtybės *-ymas* vediniai daromi iš palyginti negausių trečios asmenuotės veiksmažodžių, bendratyje turinčių priesagą *-yti*.

-imas ir *-ymas*. Tai yra pats darusis ne tik veiksminių pavadinimų, bet ir apskritai daiktavardžių darybos tipas. Beveik du trečdaliai skirtybės *-imas* vedinių yra padaryti iš priešdėlinių veiksmažodžių, pvz.: *atgaminimas* 72, *atitraukimas* 132, *atkritimas* 55, *atpažinimas* 73, *įjaudinimas* 165, *įnirtimas* 164, *įtempimas* 67, *įtūžimas* 159, *įvertinimas* (*pajutimų įvertinimas* 94), *išdrikimas* 96, *iškrypimas* (*proto iškrypimas* 222), *išmokimas* (*išmokimo greitumas* 89), *išnaikinimas* (*išnaikinimo būdas* 33), *išprotavimas* 146, *nekalbėjimas* (*Yra, pagaliau, atsitikimų, kad asmenys su sveiku liežuviu, gerkle staiga nustoja galios tarti žodžius – tai afazija (nekalbėjimas)* 33), *nuliūdimas* 8, *nusilpnėjimas* (*valios nusilpnėjimas* 223), *nusprendimas* (*valios nusprendimas*

19), *nustebimas* 138, *nutarimas* (*valios nutarimas* 3), *paerzinimas* (*dirksnių paerzinimas* 29), *pagarbinimas* (*pagarbinimo jausmas* 177), *pajutimas* 71, *palinkimas* 76, *palytėjimas* 58, *panaujinimas* (*jutimų panaujinimas* 73), *panūdimas* 189, *pastebėjimas* 12, *patenkinimas* 15, *patyrimas* (*išvidinis patyrimas* 4), *patraukimas* 16, *pažadlinimas* (*pojūčių pažadlinimas* 197), *pažinimas* 15, *pažvelgimas* (*pažvelgimas į save* 4), *perkėlimas* (*asociacijų perkėlimas* 83), *subuovimas* 125, *sugebėjimas* 138, *sujungimas* (*paprastas atvaizdų sujungimas* 142), *sukritimas* 55, *supanašėjimas* 131, *suskilimas* (*sąmonės suskilimas* 222), *suvokimas* 71, *sužadlinimas* 37 ir *uždusimas* (*uždusimo jutimas* 39).

Daugiau kaip trečdalis priesagos *-imas* vedinių yra išvesta iš nepriešdėlinių veiksmažodžių, pvz.: *abejojimas* 142, *alsavimas* (*lengvo alsavimo jutimas* 39), *augimas* (*vaiko kalbos augimas* 139), *buvimas* (*savaimingas sielos galių buvimas* 17), *čiaudėjimas* 31, *deginimas* (*lytimieji deginimo jutimai* 153), *dirginimas* 37, *džiūgavimas* 159, *erzinimas* 37, *gerinimas* (*atminties gerinimas* 100), *girdėjimas* (*girdėjimo jutimo eiga* 43), *gyvenimas* (*psichinis gyvenimas* 10), *graužimas* (*sąmonės graužimas* 174), *jautimas* (*jautimo galia* 16), *judėjimas* (*refleksinis judėjimas* 31), *jungimas* (*jungimo vyksmas* 131), *jutimas* 1, *kentėjimas* 15, *ketinimas* 192, *kilimas* (*afektų kilimo teorija* 160), *kosėjimas* 32, *lavinimas* (*atminties lavinimas* 100), *lytėjimas* (*lytėjimo jutimas* 36), *mirkčiojimas* 32, *prieštaravimas* (*prieštaravimo jausmas* 178), *protavimas* 3, *raudonavimas* (*raudonavimo priežastis* 21), *regėjimas* 34, *sekimas* (*savęs sekimas* 4), *skaudėjimas* (*skaudėjimo jausmas* 153), *sprendimas* (*valios sprendimas* 200), *soyravimas* 142, *teigimas* 141, *veikimas* (*sielos veikimas* 22) ir *vykinimas* (*valingojo veiksmo vykinimas* 196).

Dauguma priesagos skirtybės *-ymas* vedinių yra padaryta iš nepriešdėlinių veiksmažodžių, pvz.: *laikymas* (*atvaizdų laikymas* 74), *mąstymas* 19, *matymas* (*dviakas matymas* 113), *svarstymas* 19 ir *trukdymas* (*kalbos trukdymas* 220). Priešdėliniais veiksmažodžiais remiasi tik *aprašymas* (*psichinių reiškinių aprašymas* 6) ir *nerašymas* (*Kartu su sugebėjimu kalbėti dažnai esti susipynęs nesugebėjimas rašyti. Šis trūkumas vadinasi nerašymas, arba agrafija* 221).

Penktadalis su abiem priesagos skirtybėmis iš priešdėlinių ir nepriešdėlinių veiksmažodžių išvestų veiksmy pavadinimų yra sangražiniai (jų darybos pamatas yra sangražiniai veiksmažodžiai), pvz.: *apsirikimas* (*pojūčių apsirikimas* 193), *atsidavimas* (*atsidavimo jausmas* 177), *atsiminimas* 75, *atsinaujinimas* 79, *atsivaizdavimas* 72, *įsitikrinimas* 178, *įsivaizdavimas* 2, *nepasitenkinimas* 165, *nusiminimas* 159, *pasibiaurėjimas* 159 (dabar rašo-

ma *pasibjaurėjimas*), *pasigailėjimas* 174, *pasipriešinimas* (*pasipriešinimo jutimas* 58), *pasitenkinimas* 165, *prisiminimas* 128, *prisispyrimas* 210, *susipynimas* 109, *užsigavimas* 4; *pynimasis* (*atvaizdų pynimasis* 80), *priešinimasis* (*priešinimosi jutimas* 61); *laikymasis* (*jutimų laikymasis* 73), *mokymasis* (*įdėmingas mokymasis* 101) ir *susivaldymas* 195. Tai, kad geroka vedinių dalis yra padaryta iš sangražinių veiksmažodžių, gali pareiti nuo psichologijos tiriamo dalyko, kuris, vadovėlio žodžiais, nuo gamtos mokslų skiriasi trimis požymiais – 1) „psichinių reiškinių negalima pajusti <...> ir pažinti išviršiniais, arba išoriniais, pojūčių organais“ (p. 3), 2) „psichiniai <...> reiškiniai yra betarpiškai prieinami tik tam asmeniui, kuris juos gyvena“ (p. 4) ir 3) psichikos procesams „jokiu būdu nepritaikomas erdvenybės matas“ (p. 5). Psichologijoje taikomas pažinimo būdas vadina- mas „introspekcija, savęs sekimu, savižiūra, pažvelgimu į save“ (p. 4). O juk viena iš svarbiųjų veiksmo sąsajų su pačiu atlikėju raiškos priemonių yra sangražinės formos.

Nemažas nuošimtis su veiksmy pavadinimų priesaga *-imas* išvestų da- bartinių terminų yra hibridai, susiję su vadinamaisiais tarptautiniais žo- džiais. *Psichologijos vadovėlyje* tėra du taip padaryti terminai – *imitavimas* 168 ir *interesavimos* 18. Beje, įdomu, kaip paprastai žemaičiams priskiria- ma sangražinė forma su galu *-os* (LKG I 1965: 231, Zinkevičius 1966: 207–208) pateko į rytiečio nuo Daūgailių M. Reinio vadovėlį. Tiesa, Z. Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologijoje* yra pateiktas vienas atvejis ir iš rytų aukštaičių (į pietus nuo Linkuvės).

Be pagrindinės, su daryba susijusios, grynosios veiksmo reikšmės, iš gyvosios kalbos taip pat kyla bendrinei kalbai būdingas dalies aptariamo darybos tipo vedinių vartojimas kokia konkrečia leksine reikšme. Taip vartojamų terminų, ypač veiksmo padarinio reikšme, pasitaiko ir šio straips- nio šaltinyje. Gramatiniu terminų reikšmės konkretumo rodikliu gali bū- ti laikomas vedinių daugiskaitos lyčių vartojimas, pvz.: *dirginimai* (*išoriniai dirginimai* 220, plg. *Fizinis procesas, kuris yra jutimo priežastis, vadinasi erzinimas, dirginimas* 37), *iškrypimai* (*proto iškrypimai* 222), *jutimai* (*Žmo- gui tenka gyventi ko įvairiausių jutimų* 38, plg. <...> *nuo virškinimo organų būsenos pareina alkio, troškulio, sotumo ir t. t. jutimas* 39), *paerzinimai* (*Dvi yra paerzinimų rūši: išoriniai ir išvidiniai* 39, plg. *paerzinimo sąvoka* 36), *pajutimai* (*pajutimų įvertinimas* 94, plg. *pajutimo vyksmas* 94), *trukdymai* (*kalbos trukdymai* 220, *Psichologijos atžvilgiu svarbu pasvarstyti trukdymai, kurie yra susijungę su kalbos vartojimu* 220) ir kt.

Psichologijos terminams reikšti yra pavartota dar su 16 priesagų padarytų veiksmažodžių abstraktų (iš viso 36 vediniai). Ketvirtadalis tų žodžių yra išvestas su priesaga *-tis*, bemaž penktadalis yra priesagos *-smas* vediniai.

-tis. Šios priesagos vediniai priklauso dviem potipiams – didesnė dalis jų turi trečios linksniuotės galūnę (vienaskaitos kilmininkas su *-ies*), pvz.: *apimtis* (*dėmesio apimtis* 91), *atitrauktis* (*Atitrauktis, arba abstrakcija, yra vyksmas, kur iš kurios norint jutimų bei atvaizdų grupės išskiriame vieną kurį jutimą ar atvaizdą* 130–131), *atmintis* 72, *mintis* 1, *patirtis* 13, *priežastis* (*priežasties sąvoka* 16) ir *prigimtis* (*sielos prigimtis* 2), o poros vedinių *-is* galūnė yra pirmos linksniuotės (vienaskaitos kilmininkas su *-io*), pvz.: *išgąstis* 159 ir *pyktis* 164. Visi vediniai yra padaryti iš pirminių veiksmažodžių. Iš *Lietuvių kalbos žodyno* šaltinių rodytusi, kad dalis tų vedinių, pvz.: *apimtis*, *patirtis*, imti vartoti tik dabartinės bendrinės kalbos radimosi laikais, o žodis *atitrauktis*, beje, net dviem atvejais įdėtas ir į *Psichologijos vadovėlio* psichologijos terminų ir vardų žodyną (p. 231), į tą žodyną visai nepateko.

-smas. Visi šios priesagos vediniai taip pat yra padaryti iš pirminių veiksmažodžių, pvz.: *džiaugsmas* 138, *geismas* 16, *jausmas* 1, *trokšmas* (<...> *kas moka suvaldyti savo trokšmus arba geidulius* 201), *veiksmas* (*altruistinis veiksmas* 169), *verksmas* 9 ir *vyksmas* (*suvoikimo vyksmas* 94). Jie žymi tam tikras psichologijos tiriamas būsenas, jų reiškimąsi. Įstabus dalykas, kad beveik visi minėti priesagos *-smas* vediniai *Lietuvių kalbos žodynui*, matyt, nebuvo užrašyti iš gyvosios kalbos, taip pat dabar kaip ir nebevertojamas į žodyną iš M. Mažvydo ir Vydūno raštų įdėtas žodis *trokšmas*.

-ulys. Priesagos *-ulys* vediniai žymi psichologinių būsenų reiškimąsi, pvz.: *geidulys* 189, *nuobodulys* 128, *skaudulys* (<...> *deginamieji skauduliai susidaro todėl, jog prie jausmo prisideda dar lytimieji deginimo jutimai* <...> 153), *snaudulys* 214, *troškulys* 152. Beje, iš gyvosios kalbos pažįstamas žodis *nuobodulys* pirmame *Lietuvių kalbos gramatikos* tome (p. 312) laikomas būdvardžio *nuobodus* vediniu, tačiau, regis, kaip psichikos reiškinio įvardijimą jį patogiau ir nuosekliau vesdinti tiesiogiai (be tarpininko ypatybę reiškiančio būdvardžio *nuobodus*) iš veiksmažodžio *nu(si)bosti*. Galima būtų svarstyti, ar nesama darybos homonimų.

Kitų priesagų vedinių, vartojamų *Psichologijos vadovėlio* terminais ar dėmenų žodžiais, teaptikta po vieną–tris, pvz.:

-esys: *dėmesys* 90, *gailesys* 174, *judesys* (*sielos judesiai* 160: <...> *afektai kartais yra vadinami „sielos judesiai“*);

-ga: eiga (*psichinė jutimo eiga* 36), pareiga (*dorinės pareigos jausmas* 173);
-yba: kūryba (*vaizduotės kūryba* 105: <...> *vaizduotės kūryba reiškiasi visose gyvenimo srityse*);

-ima: šilima (*šilimos jutimas* 58);

-lė: uoslė (*uoslės dirksnis* 23, *uoslės jutimas* 39);

-lius: perteklius (*pertekliaus jutimas* 58);

-mė: baimė 138, esmė (*sielos esmė: <...> psichologija tyrinėja sielos esmę (prigimtį)* 2);

-nė: sąmonė 5. Šis senas žodis, sietinas su veiksmažodžiu *sumoti*, kaip darinys neminimas nei Pr. Skardžiaus *Lietuvių kalbos žodžių daryboje*, nei pirmame *Lietuvių kalbos gramatikos* tome. K. Būga *Kalboje ir senovėje* (1922 m.), tiesa, ne dėl darybos, o dėl šaknies balsių kaitos, *sąmonę* gretino su veiksmažodžio lytimi *sumanaū* (Būga 1959: 136).

-sena: būsena (*sielos būsena* 6);

-slas: mokslas (*protinis mokslas* 89: <...> *vaikas gali suprasti maldos žodžių eilę, gali numatyti logikos ryšį tarp žodžių ir mokyti maldos visai ją suprasdamas. Tai bus protinis mokslas <...>*);

-snis: dirksnis 25, kvapsnis (*kvapsnies atvaizdas* 81, *maloni kvapsnis* 59). Šiuodu vediniai dėl galūnės skirtingumo šaltinyje priklauso dviem potipiams. Moteriškosios giminės (trečios linksniuotės) skirtybė *kvapsnis, -ies* XIX a. gale – XX a. pradžioje buvo gerai pažįstama (žr. LKŽ VI 1046). *Dirksnis* taip pat anuomet neretai buvo vartojamas kaip moteriškosios giminės trečios linksniuotės žodis (žr. LKŽ II 580), tačiau vadovėlyje, beje, rašomas su *k* ir vartojamas kaip pagrindinis „nervo“ įvardijimas, jis yra vyriškosios giminės pirmos linksniuotės žodis.

-tas: kerštas 164, trokštas (*Labai įpratus vieną kurį didelį norą tenkinti, susidaro psichinė būsena, kuri vadinasi trokštas* 189). *Trokštas* bus buvęs retas žodis, jis nepateko į didįjį *Lietuvių kalbos žodyną*.

-uotė: vaizduotė 102. Tai irgi iš gyvosios kalbos „Lietuvių kalbos žodynui“ neužrašytas, matyt, iš raštų kalbos išplitęs žodis.

Antra pagal *Psichologijos vadovėlyje* vartojamų vedinių kiekį yra ypatybių pavadinimų (vardažodžių abstraktų) darybos kategorija (iš viso nagrinėjami 49 vediniai). Tai yra atsietinės reikšmės daugiausia būdvardžių, šiek tiek daiktavardžių, įvardžių ir vardažodiškų veiksmažodžių formų dalių pamatu su ketvertu priesagų padaryti žodžiai.

-umas. Daugiausia (trys ketvirtadaliai) straipsnio šaltinio terminų reikalu pavartotų ypatybių pavadinimų yra padaryta su šia pačia dariaja tos kategorijos priesaga. Beveik visi vediniai remiasi lietuviškais kokybiniais būdvardžiais (jie paprastai yra laipsniuojami), pvz.: *aklumas* (*psichikos aklumumas* 33), *atsakomingumas* 201, *dėkingumas* (*dėkingumo jausmas* 177), *greitumas* (*išmokimo greitumas* 89), *įdomumas* 92, *ilgumas* (*atsiminimo ilgumas* 89), *išdidumas* 166, *jaudringumas* (*smagenų centrų jaudringumas* 219), *jausmingumas* 210, *juokingumas* 181, *kietumas* (*kietumo jutimas* 58), *kilnumas* 181, *koktumas* (*koktumo jutimas* 61), *kurtumas* (*kalbos kurtumas* 220: <...> jis girdi, ką kiti kalba, bet jis negali suprasti, ką reiškia girdimi garsai. Tokia būseną vadinasi kalbos **kurtumas**), *linksmumas* 8, *malonumas* 165, *nemalonumas* (*nemalonumo jausmas* 6), *nesmagumas* 154, *panašumas* (*panašumo asociacija* 75), *pastovumas* (*valios pastovumas* 137), *priežastingumas* (*psichinio priežastingumo dėsniai* 200), *puikumas* (*puikumo jausmas* 157), *siaurumas* (*dėmesio siaurumas* 91), *skirtumas* (*tembro skirtumas* 40), *smagumas* 154, *sotumas* (*sotumo jutimas* 39), *sunkumas* (*sunkumo jutimas* 15), *šaltumas* (*šaltumo jutimas* 58), *šiurkštumas* (*šiurkštumo jutimas* 15), *tikslumas* (*atminties tikslumas* 89) ir *troškumas* (*fiziologinis troškumo procesas* 21).

Trejetas abstraktų yra padarytas iš santykiniais laikomų būdvardžių, pvz.: *gretutinumas* (*gretutinumo asociacija* 81), *šaltakraujumas* 210, *visuotinumumas* (*asociacijų visuotinumumas* 84), ir vienas – iš dalyvio, pvz., *apibrėžiamumas* (*pajutimų apibrėžiamumas* 94).

Tik pora vedinių remiasi skolintais (tarptautiniais) būdvardžiais, pvz.: *individualumas* (*asmens individualumas* 162) ir *komingumas* (*komingumo jausmas* 181).

Iš čia suminėtų priesagos -umas vedinių šių dienų bendrinei kalbai neįprasti tik *atsakomingumas*, *jaudringumas*, *komingumas* ir *šaltakraujumas*. *Lietuvių kalbos žodyne* trys iš jų pateikti tik iš prieškarinio (lig 1940 m.) raštų (*jaudringumas* – tik iš žodynų), o *komingumo* ir jo pamatinio būdvardžio tame žodyne nėra. Beje, 1939 m. išleistame *Kalbos patarėjyje* būdvardis *atsakomingas*, -a yra taisomas (teikiamas *atsakingas*, -a) dėl to, kad „<...> neįprastu būdu yra sudarytas iš *atsakomas*“ (p. 20). Dėl pamatinio žodžio dabartinėje kalboje netaisyklingu laikytinas taip pat *šaltakraujumas* (iš tokių santykinų būdvardžių abstraktų daryti neįprasta).

-ybe. Geru trečdaliu mažiau vartojama vardažodžių abstraktų, išvestų su priesaga -ybe. Dauguma vedinių yra padaryta iš kokybinių būdvardžių, pvz.: *gyvybė* (*gyvybės jutimas* 62), *ypatybė* (*sielos ypatybė* 2: <...> *raciona-*

linė psichologija gvildena sielos ypatybes), *silpnybė* (*atminties silpnybė* 11), *tapatybė* (*asmenybės tapatybė* 206), *tikrybė* (*tikrybė, kilusi iš įsitikrinimo, yra esminis protavimo veiksmo pradai* 142), *vienybė* (*savęs vienybė ir tapatybė* 205). Po porą psichologijos terminais ar juose vartojamų priesagos *-ybė* vedinių išvesta iš daiktavardžių, pvz.: *asmenybė* 174, *lengvamanybė* 210, ir iš įvardžių, pvz.: *kokybė* (*jutimo kokybė* 38), *visybė* (*dirksnių visybė* 26), vienas iš dalyvio, pvz., *privalomybė* (*doros jausmo privalomybė* 174).

Dar dviem vardažodžių abstraktų darybos tipams priklauso po vieną vedinį, pvz.:

-enybė: erdvenybė (*erdvenybės kokybė* 107). Vadovėlio gale įdėtame *Žodynyje psichologijos terminams ir vardams* įdėti šie *erdvenybės mato* kitų kalbų atitikmenys: *protiaženijė, extensio, rozciągłość, Ausdehnung* (p. 232). Į *Lietuvių kalbos žodyną* šis žodis įdėtas su neologizmo pažyma tik iš M. Nydermano, A. Seno, F. Brenderio ir A. Salio *Lietuvių rašomosios kalbos žodyno* reikšme „erdvė“. Vadovėlyje daug dažniau yra vartojamas *erdvės* terminas, o *erdvenybė*, regis, turi „apčiuopiamos erdvės“ reikšmę, plg. „Tarp kitų kokybių reikia pažymėti ir erdvenybės (protežonnosti) kokybė, t. y. kad daiktai turi ilgį, plotį, storį, kad jie yra apskriti, keturkampiai, „į dešinę“. Šias kokybes galime pavadinti erdviniais santykiais“ (p. 107).

-ovė: gerovė (*gerovės jausmas* 62).

Trečia priesagų vedinių gausumo atžvilgiu yra veiksmo padarinio pavadinimų darybos kategorija. Psichologijos terminais ar jų dėmenimis vadovėlyje vartojama dešimt trijų priesagų vedinių; tai tesudaro kiek mažiau negu dvidešimtą visų nagrinėjamų priesagų vedinių dalį.

Kaip ir apskritai bendrinėje kalboje, didžiausia vedinių dalis yra padaryta su priesaga *-inys*, pvz.: *buvinys* 2, *davinys* (*vaizduotės daviniai* 106), *padarinys* (*valios veiksmo padarinys* 183), *reiškinys* (*jausmų reiškinys* 15, *psichinis reiškinys* 1), *tarinys* (<...> *sąvoka, kuria kas norint pasakoma, ir daiktas, kurį toji sąvoka atstoja, vadinasi objektas, tarinys* 141), *uždavinys* (*psichologijos uždavinys* 2), *vaidinys* 72. Vadovėlio žodynyje *buvinys* ir *būsenai* įdėti kaip sinonimai (p. 231), taip pat susieti ir terminai *vaidinys* bei *atvaizdas* (p. 231, 235).

Tik po vieną vedinį teturi šios priesagos:

-snis: dėsni (*psichikos dėsniai* 6);

-tas: raštas (*rašto aklumas* 221). Žodynyje ir tekste šio divižodžio termino sinonimu įdėtas tarptautinis žodis *aleksija* (p. 234, 221).

Visai mažai (tik po vieną kitą) tepavartota vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų, pvz.: *empirininkai* 176, *intuicininkai* 175 (šiais hibridais įvardyti doros jausmą tiriančių kryptių psichologai), *gyvulyš* (*gyvulių psichologija* 10) ir *ligonis* (*proto ligonis* 12, *psichikos ligonis* 11), ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų pavadinimų, pvz.: *erzintojas* (*uoslės dirksnių erzintojai* 59) ir paprastai šiai kategorijai priskiriamas *veiksnyš* 94 (sinonimas *faktorius*, ten pat). *Erzintojas* anuomet buvo vartojamas žodis, į abu *Lietuvių kalbos žodyno* antro tomo leidimus jis įdėtas iš J. Geručio (Jono Balvočiaus, 1842–1915) raštų; truputį vėliau jo vietoje įsigalėjo ir dabar vartojamas *dirgiklis* (PŽ 1993: 59–60).

Galūnių vediniai

Su galūnėmis išvestų daiktavardžių, vartojamų vienažodžiais psichologijos terminais bei įeinančių į sudėtinių terminų sudėtį, yra pusšimtis, t. y. keturis kartus mažiau negu priesagų vedinių.

Didesnė pusė (netoli trijų penktadalių) galūnių darybos daiktavardžių yra veiksmų pavadinimai (veiksmožodžių abstraktai). Beveik kas antras žodis yra išvestas su galūne *-(i)a*, pvz.: *gėda* (*gėdos jausmas* 21), *įtaiga* 216, *jėga* (*vaizduotės jėga* 105), *kalba* (*vaiko kalbos augimas* 139), *klausa* 34, *nuoskauda* 153, *nuovoka* 32, *pagarba* (*pagarbos jausmas* 163), *pastanga* (*pastangos jausmas* 192), *patrauka* 188 ir *vada* (*Jeigu duryse kabas skarinis (rankšluostis), mėnesienos nušviestas, yra vada (povod), kad manytume kambary esant baidyklę <...>, tai ne kas kita, tik iliuzija* 145). Pora terminų yra galūnės atmainos *-ia* vediniai, pvz.: *galia* (*garsų analizės galia* 41) ir *kančia* 162.

Ketvirtadalis vedinių yra padarytas su galūne *-is*, pvz.: *alkis* (*Kadangi sielos būsenoje, kaip alkis, yra jutimo ir jausmo, tai toji būseną yra vadinama ir jausmas, ir jutimas, vienu ir kitu vardu* 152), *nuovargis* (*nuovargio jutimas* 62), *pojūtis* (*jutimo arba pojūčio tonas* 38), *sambūvis* 125, *santykis* (*valios santykis su jausmais* 188), *sąryšis* (*nuolatinis psichinių reiškinių sąryšis* 18), *stovis* (<...> *yra jausmai, atsivaizdavimai bei kiti tolygūs buviniai (stoviai)* 2) ir *tūris* (*atminties tūris* 89).

Keletas vedinių išvesta su galūne *-ė*, pvz.: *garbė* (*Dievo garbės jausmas* 177), *meilė* (*artimo meilė* 163), *sąžinė* 173 ir *sopė* 138.

Mažiausiai (tik pora) aptikta šiai darybos kategorijai priskirtinų *-as* galūnės vedinių, pvz.: *miegas* 10 ir *noras* 1.

Veiksmažodžių pavadinimų tarp nagrinėjamų galūnių vedinių yra perpus mažiau negu veiksmažodžių pavadinimų. Tuo *Psichologijos vadovėlio* terminų reikalu vartojami šio darybos būdo vediniai smarkiai skiriasi nuo bendrinės kalbos apskritai, kurioje daugiausia yra kaip tik veiksmažodžių (rezultato) pavadinimų kategorijai priskiriamų galūnių vedinių.

Nagrinėjamieji vediniai yra padaryti su šiomis trimis galūnėmis:

-as: *atvaizdas* 72 ir skirtybė *atavaizdas* 72, *išvaizdas* (*erdvės išvaizdas* 12), *įvaizdas* (*erdvės įvaizdas* 12), *pagrindas* (*fiziologinis atminties pagrindas* 74) ir *vaizdas* (*smagenų veiksmo vaizdas* 34);

-a: *išraiška* (*jausmų išraiška* 195), *sąvoka* (*sąvokų sintezė* 141) ir *šviesa* (*šviesos jutimas* 64);

-is: *įprotis* 194, *įspūdis* 71 ir *potyris* 2 (*pojūčių potyris* 150).

Dar mažiau (septintadalis visų nagrinėjamų galūnių vedinių) yra ypatybių pavadinimų (vardažodžių abstraktų). Tai yra trijų galūnių (-is, -a ir -ė) vediniai. Pvz.:

-is (-io) ir -is (-ies): *dydis* (*judesio dydis* 109), *skonis* (*skonies jutimas* 36), *sotis* (*sočio jutimas* 61), *svoris* (*svorio jutimas* 61) ir *šaltis* (*šalčio jutimas* 15). Žodis *skonis* dabar bendrinei kalbai teikiamas su pirmos linksniuotės galūne -is, bet vietomis šnektose, seniau ir raštuose (taip pat J. Jablonskio *Mūsų žodynyje*) jis aptinkamas su trečios linksniuotės moteriškosios giminės galūnėmis (žr. LKŽ XII 1020). Kitaip yra su vadovėlyje vartojamu pirmos linksniuotės žodžiu *sotis* – ir LKŽ (XIII 304–305) jis pateiktas, ir dabartinei vartosenai (žr. DŽ₄ 2000: 721) teikiamas kaip trečios linksniuotės moteriškosios giminės žodis. Žodis *šaltis* dabartinės kalbos žodžių darybos aprašuose yra laikomas galūnės vediniu iš būdvardžio *šaltas* (žr. Urbutis 1961: 44, LKG I 1965: 316), tačiau, rodos, nėra neįmanoma jį laikyti ir su priesaga -tis iš veiksmažodžio *šalti* išvestu veiksmažodžio abstraktu.

-a: *aistra* 189, *dora* (*doros jausmas* 158);

-ė: *erdvė* (*lytėjimo pojūčio erdvė* 107), *laisvė* (*valios laisvė* 198).

Sudurtiniai žodžiai

Šiuo dabartinėje terminologijoje ir pačioje bendrinėje kalboje su galūnių vedyba pagal darinių kiekį besivaržančiu žodžių darybos būdu padarytų psichologijos terminų ir kitokių į sudėtinius terminus įeinančių daiktavardžių aptikta labai mažai – tik 8 dūriniai, t. y. daugmaž šešis kartus mažiau negu galūnių vedinių.

Beveik visų sudurtinių terminų antras sandas yra iš veiksmažodžių, pvz.: *pėdsakas* (*pėdsakų teorija* 75), *pusiausvyra* (*pusiausvyros jutimas* 62), *savisauga* (*pykčio sąryšis su savisauga* 165), *savistaba* 207, *savižiūra* 4, *sielotyra* (<...> *psichologija*, arba *sielotyra*, yra *psichinių reiškinių arba sielos gyvenimo mokslas* 1). Į terminą *smagenų pusrutulių dirksniai* 32 įeinantis žodis *pusrutulis* yra įprastas iš dviejų daiktavardžių padarytas dūrinys.

Terminas *savisąmonė* 207 (*Kaip vaidiniai, jausmai ir t. t. gali būti suvokimo dalyku, taip panašiai galime pažinti ir mūsų „save“: Toks vyksmas yra vadinamas savisąmone, arba savęs pažinimu* 208), vadovėlio žodynyje paaiškintas rusų, lenkų ir vokiečių atitikmenimis *samosoznanię, samowie-dza, Selbstbewusstsein* (p. 234), matyt, laikytinas vertiniu (plg. atitikmenis) arba bent sekiniu. Dabar rusų terminą *самосознание* psichologijos terminologijoje atitinka *savimone* (žr. PŽ 1993: 265), pažįstama jau iš 1937 m. *Logos* žurnale paskelbto St. Šalkauskio žodyno *Bendroji filosofijos terminija* (Šalkauskis 1991: 180). Beje, žodis *savisąmonė* į *Lietuvių kalbos žodyną* įdėtas tik su pavyzdžiu iš tarybinio meto raštų (žr. LKŽ XII 258), bet iš „Psichologijos vadovėlio“ matyti, kad vartotas ir seniau.

Priešdėlių vediniai

Į nagrinėjamą psichologijos terminiją įeina tik du su priešdėliais padaryti daiktavardžiai – *atjausmis* 153 ir *pašąmonis* 84. Kad *atjausmis* yra priešdėlio vedinys, rodo ne tik raiška (galūnė *-is*), bet ir paties vadovėlio rengėjo M. Reinio aiškinimas – „<...> kentėjimo skirtumas abiem atvejais parėina nuo šių ar kitų pažinimo elementų. Jie, o ne kas kita, duoda jausmams atjausmį. (Atjausmis iš palyginimo su atspalviu, atgarsiu, atšėšėliu)“ 153. Beje, šio puikaus žodžio nėra abiejuose *Lietuvių kalbos žodyno* pirmo tomo leidimuose. Antrojo vedinio vyriškosios giminės skirtybė *pašąmonis* kartu su dabar įsitvirtinusia *pašąmone* (Šalkauskis 1991: 168, 240; DŽ₁ 1954: 548; PŽ 1993: 203–204) vartota dar XX a. viduryje (žr. LKŽ IX 453).

BŪDVARDŽIŲ DARYBA

M. Reinio parengto *Psichologijos vadovėlio* sudėtinių terminų dėmenims reikšti pavartota 80 grynai lietuviškų ir hibridinių, t. y. turinčių ir skoltų, ir lietuviškų žodžių darybos morfemų, būdvardžių. Didžiausia tų būdvardžių dalis (per 90%) yra dariniai, visų pirma priesagų vediniai. Kitais darybos būdais padarytų būdvardžių tėra tik kiek mažiau negu septintadalis tos kalbos dalies darinių. Tad pirmiausia čia pateikiama psichologijos terminuose vartojamų būdvardžių daryba su priesagomis.

Priesagų vediniai

Nagrinėjamų būdvardžių daryba nėra įvairi – vedinių gausumu išsiskiria priesagos *-inis*, *-ė* ir *-ingas*, *-a*. Kitų priesagų teaptikta po vieną kitą vedinį.

-inis, *-ė*. Su priesaga *-inis*, *-ė* yra padaryti du trečdaliai (iš viso 41) visų tiriamų priesaginių būdvardžių. Mažesnę jų dalis (kiek daugiau negu trečdalis) remiasi grynai lietuviškais pamatiniais žodžiais, pvz.: *asmeninis* (*asmeniniai jausmai* 163), *dirbtinis* (*dirbtinis miegas* 216), *dvasinis* (*dvasinė asmenybė* 105), *galinis* (*klausos dirksnio galinės formacijos* 66), *išorinis* (*išorinis potyris* 4), *nuolatinis* (*nuolatinis psichinių reiškinių sąryšis* 18), *pagrindinis* (*pagrindinis empirinis pažinimo elementas* 149), *pamatinis* (*pamatinis psichinis vyksmas* 183), *pirminis* (*pirminiai estetiniai jausmai* 179), *protinis* (*protinė atmintis* 89), *savaiminis* (*savaiminis charakteringas atjausmis* 159), *tolydinis* (*tolydinis psichinių reiškinių sąryšis* 18) ir *visuomeninis* (*visuomeniniai jausmai* 163). Didžioji šių vedinių dalis yra padaryta iš daiktavardžių, o iš neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvių, būdvardžių, skaitvardžių – po vieną (*dirbtinis*, *tolydinis* ir *pirminis*), iš prieveiksmių – du (*nuolatinis* ir *savaiminis*).

Keletą kartų yra pavartotas dalyvinis priesagos *-inis*, *-ė* vedinys *grįžtaminis*. Vadovėlio žodynyje šis būdvardis yra paaiškintas sinonimu *refleksinis* (p. 232). Vis susiejami tuodu būdvardžiai ir vadovėlio tekste, pvz.: 1) *Toksai veikimas vadinasi refleksinis, arba grįžtaminis* 31; 2) <...> žmogus įvykdo tam tikrus **judesius**, kurie turi grįžtaminį, arba refleksinį, charakterį <...> 138; 3) *Jau anksčiau [= anksčiau] buvo kalbos, ką mes vadiname refleksingais (refleksiniais), arba grįžtamiais, judesiais* 184. Tai, kad *grįžtaminis* ir *refleksinis* ne kartą yra sugretinti, matyt, rodo, kad prof. M. Reinio norėta vadovėlio skaitytojus pripratinti prie lietuviško žodžio. Deja, tai vienas iš retų atvejų, kai vartojamasis žodis neturėjo pamato įsitvirtinti vartosenoje – *grįžtaminis* nepriimtinas dėl darybos, nes iš neveikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvių būdvardžiai paprastai nedaromi.

Netoli dviejų trečdalių su šia priesaga išvestų būdvardžių yra padaryta iš tarptautinių žodžių – daiktavardžių ar būdvardžių, pvz.: *altruistinis* (*altruistiniai jausmai* 168), *asteninis* (*asteniniai afektai* 159), *egoistinis* (*egoistiniai jausmai* 168), *eksperimentalinis* (*eksperimentalinė psichologija* 14), *elementarinis* (*elementariniai jausmai* 167), *empirinis* (*empirinė psichologija* 2), *estetinis* (*estetiniai jausmai* 179), *fizinis* (*fizinis jausmas* 158), *fiziologinis* (*fiziologinė psichologija* 14), *individualinis* (*individualiniai jausmai* 163), *intelektinis* (*intelektiniai jausmai* 178), *kinestetinis* (*kinestetinis jutimas* 109),

mechaninis (*mechaninė atmintis* 89), *metafizinis* (*valios laisvė metafizine prasme* 198), *motorinis* (*motorinis dirksnis* 24), *muzikinis* (*muzikinė atmintis* 88), *organinis* (*organiniai jutimai* 39), *psichinis* (*psichinis gyvenimas* 10), *psichofizinis* (*psichofizinis Webero-Fechnerio dėsnis* 66), *psichologinis* (*psichologinė analizė* 93), *racionalinis* (*racionalinė psichologija* 2), *refleksinis* (*refleksinis veikimas* 31), *socialinis* (*socialiniai jausmai* 163), *specialinis* (*pojūčių specialinių organų jutimai* 39), *specifinis* (*specifinė energija* 65) ir *steninis* (*steniniai afektai* 159).

Nedidelė dalis *Psichologijos vadovėlyje* vartotų hibridinių būdvardžių, dabartiniu supratimu, yra senstelėjusi. Pavyzdžiui, autorių kolektyvo *Kalbos praktikos patarimuose* (1985 m.) geresniais laikomi ne *eksperimentalinis*, *elementarinis*, *racionalinis*, *specialinis*, o *eksperimentinis*, *elementarus*, *racionalus*, *specialus* (p. 72, 240, 271).

-ingas, *-a*. Priesagos *-ingas*, *-a* būdvardžių M. Reinio vartotuose terminuose yra tris kartus mažiau negu tokių, kurie yra padaryti su priesaga *-inis*, *-ė*. Tik trečdalis ir šios priesagos vedinių remiasi lietuviškais žodžiais, pvz.: *galingas* (*galinga vaizduotė* 106), *įdėmingas* (*įdėmingas mokymasis* 101), *noringas* (*noringasai judesys* 187), *savaimingas* (*savaimingas sielos galių buvimas* 17) ir *valingas* (*valingasai judesys* 187). Nors apskritai kalboje esama žiupsnelio *-ingas*, *-a* vedinių iš būdvardžių (žr. LKG I 1965: 558), *įdėmingas* rodosi neįprastas ir darybos išimtis. Beje, šio žodžio nėra ke-tvirtame *Lietuvių kalbos žodyno* tome.

Daugumos nagrinėjamų šios priesagos būdvardžių pamatiniai žodžiai yra tarptautiniai, pvz.: *aktingas* (*aktingas dėmesys* 91), *automatingas* (*automatingas judesys* 184), *charakteringas* (*savaiminis charakteringas atjausmis* 159), *impulsingas* (*impulsingi judesiai* 184), *instinktingas* (*instinktingas judesys* 91), *logingas* (*logingasai mąstymas* 221), *paringas* (*paringas dėmesys* 91), *refleksingas* (*refleksingas judesys* 184) ir *simpatingas* (*simpatingasai sekimas* 168). Šalia termino *refleksingas judesys* būdvardžio suskliaustas yra pateiktas ir priesagos *-inis* vedinys *refleksinis*.

Anuo metu, XX amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais, tokie būdvardžiai nebuvo rašomosios kalbos retenybė. Jų, pvz.: *aktīngas*, *igienīngas* (dabar *higieniškas*), *objektīngas*, *produktīngas*, *simpatīngas*, *Mūsų žodynylyje* (1918 m.), kuriuo galėjo būti naudojęsis ar bent vartęs ir M. Reiny, yra teikęs J. Jablonskis. Tiesa, kai kuriuos priesagą *-ingas* turinčius žodžius jis yra taisęs. Pavyzdžiui, 1924 m. paskelbtos J. Tumo (Vaižganto) paskaitos apie *Šiaulėniškio Senelio* autorių J. S. Dovydaitį kalbos recenzijoje būdvar-

džių *inteligentingas, nepatriotingas* ir būdvardinių daiktavardžių *autonomingumas, labdaringumas* vietoje didysis kalbos mokytojas, be ko kito, siūlė vartoti *inteligentiškas, nepatriotiškas, autonomiškumas, labdariškumas* (JR V 1936: 44). Iš anksčiau minėtųjų priesagos *-ingas, -a* hibridų dabartinėje vartosenoje bėra likę, regis, tik *charakteringas* ir *simpatingas*. Ne vieno kito vietoje vartojami arba priesagos *-iškas, -a* vediniai (pvz.: *automatiškas, logiškas*), arba tarptautiniai būdvardžiai (pvz.: *aktyvus, impulsyvus, instinktyvus, pasyvus, refleksyvus*). Beje, tuo metu, kai *Psichologijos vadovėlių* rengė M. Reinys, dažni ir priesagos *-inis, -ė* vedinių konkurentai buvo su priesaga *-iškas, -a* padaryti būdvardžiai. Vadovėlio terminams jų kaip ir nereikėjo. Būtų įdomu ir mokslui naudinga sužinoti, ar tai yra būdingas anuometinės psichologijos terminijos bruožas, ar tik individualiosios vadovėlio rengėjo vartosenos dalykas.

Tiriamų psichologijos terminų dėmenys dar yra reiškiami keletu plačiai kalboje pažįstamų būdvardžių, išvestų su šiomis priesagomis:

- ykštis, -ė: pirmykštis (pirmykštis jausmas 162);*
- imas, -a: svetimas (svetimasai* psichinis buvinys 8);*
- ras, -a: mišras (mišrasai* jausmas 157);*
- štas, -a: aukštas (aukštasai* psichinis veikimas 34);*
- tas, -a: paprastas (paprastas atvaizdų sujungimas 142);*
- uistas, -a: liguistas (liguistas linksmas ūpas 223);*
- utinis, -ė: kraštutinis, -ė (kraštutinis realizmas 65).*

Didesnė pusė visų šaltinio terminuose pavartotų skirtingų būdvardžių yra hibridai, su lietuviškomis priesagomis *-inis, -ė* ir *-ingas, -a* išvesti iš tarptautinių žodžių. Šiuo atžvilgiu vadovėlio terminams vartotų daiktavardžių ir būdvardžių daryba labai skiriasi.

Priešdėlių vediniai

Vadovėlyje vartojamų psichologijos terminų sudėtyje aptikti tik keturi priešdėlio *ne-* vediniai, pvz.: *nemalonus (nemalonus jausmas 128), nenoringas (nenoringi judesiai 184), nepriežastinis (nepriežastinė baimė 161)* ir *nevalingas (nevalingi judesiai 187)*.

Mišrios darybos vediniai

Ketvertas tiriamų terminų būdvardžių yra išreikštas iš karto su priešdėliu ir priesaga išvestais dariniais. Tai mišrios darybos grynai lietuviški vediniai *išvidinis (išvidinis valios veiksmas 183), išviršinis (išviršinis poty-*

ris 4) ir hibridai *įcentrinis* (*įcentriniai dirksniai* 31) ir *išcentrinis* (*išcentriniai dirksniai* 31).

Morfeminės sudėties atžvilgiu toks pat yra ir būdvardis *išorinis*, *-ė*, tačiau, be jo, plačiai pažįstamas daiktavardis *išorė*, kuris lengvai gali būti laikomas kalbamo būdvardžio pamatiniu žodžiu. Tiesa, iš pirminių septynių–aštuonių dešimčių metų senumo bendrinės kalbos šaltinių į *Lietuvių kalbos žodyno* ketvirtą tomą yra įdėti daiktavardžiai *išvidė* „vidaus pusė; vidus“ ir *išviršė* „išviršinė pusė“ (p. 258, 260), iš prieškarinio šaltinio *išviršė* yra patekusi ir į pirmus du *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* leidimus. Tuo, o ne dabartine vartosena, remiantis, būdvardžius *išvidinis*, *-ė* ir *išviršinis*, *-ė* tarsi būtų galima laikyti priesagos *-inis*, *-ė* vediniais, tačiau darybos reikšmė rodo, kad kalbami būdvardžiai vis dėlto yra daryti su priešdėliu ir priesaga iš karto. Mišria hibridų *įcentrinis*, *-ė* ir *išcentrinis*, *-ė* daryba abejoti duomenų neaptikta (tiesa, *Lietuvių kalbos žodyne* yra daiktavardis *išcentris* „diskas, užmautas ant veleno ne centre (vartojamas sukamajam judesiui paversti žengiamuoju judesiu)“ IV166 iš prieškarinio raštų, bet dėl reikšmės nėra kaip jo laikyti būdvardžio *išcentrinis*, *-ė* pamatiniu žodžiu).

Galūnių vediniai

Į vadovėlio terminų sudėtį įeina tik du kalboje įprasti seni su galūnėmis padaryti būdvardžiai. Tai *kartus* (*karčios skonies jutimas* 5) ir *senas* (*senoji psichologija* 210).

Sudurtiniai žodžiai

Straipsnyje nagrinėjamų sudėtinių terminų priklausomuoju dėmeniu (pažyminiu) yra pavartotas vienas sudurtinis būdvardis – *dviakas* (*dviakas regėjimas* 115, *dviakas matymas* 113), abiem atvejais kaip sinonimas šalia *dviakas* parašytas būdvardis *binokuliarus* (vadovėlio žodynyje rašoma *binakularus* 232). Beje, būdvardžio *dviakas* nėra antrame *Lietuvių kalbos žodyno* tome.

VEIKSMAŽODŽIŲ DARYBA

Į nagrinėjamų sudėtinių terminų sudėtį kaip priklausomieji dėmenys įeina 24 veiksmažodžių dalyviai. Kadangi dalyviai yra veiksmažodžių formos, žodžių darybos atžvilgiu įprasta nagrinėti bendratis, atsižvelgiant taip pat į kitas pagrindines formas. Beveik keturi penktadaliai veiksmažodžių yra mišriniai arba antriniai priesaginiai ir priešdėliniai.

Mišriniai nepriešdėliniai veiksmažodžiai *girdėti* (*girdimoji haliucinacija* 219), *judėti* (*judamasai* [atminties] *tipas* 86), *regėti* (*regimoji haliucinacija* 219) ir *svarstyti* (*svarstomoji galia* 33 ir *svarstytoji mintis* 101) yra seni žodžiai, turintys tą pačią šaknį kaip atitinkami pirminiai veiksmažodžiai, bet priesagą arba tą patį jos variantą ne visose pagrindinėse formose.

Trejetas nepriešdėlinių antrinių veiksmažodžių yra išvestas su priesaga *-inti*, pvz.: *gaminti* (*gaminamoji vaizduotė* 102), *judinti* (*judinamasai* dirksnis* 76), *žadinti* (*žadinantys afektai* 159), vienas yra priesagos *-auti* vedinys, pvz., *protauti* (*protaujamasai sielos esmės ir ypatybių pažinimas* 3).

Dešimt veiksmažodžių yra priešdėliniai pirminių ir antrinių veiksmažodžių vediniai, pvz.: *atgaminti* (*atgaminamoji vaizduotė* 102, *atgamintasai vaidinys* 144), *įgimti* (*įgimtoji atmintis* 98), *išplėtoti* (*išplėtota valia* 196), *neveikti* (*neveikiamasai dėmesys* 91), *pajusti* (*pajuntamieji jausmai* 168), *palyginti* (*palyginamoji psichologija* 10), *panaujinti* (*panaujintieji jutimai* 72), *pasekti* (*pasekamieji vaizdai* 54), *patirti* (*patiriamasai* sielos reiškinių pažinimas* 3) ir *prislėgti* (*liguistai prislėgtas ūpas* 223).

PRIEVEIKSMIŲ DARYBA

Sudėtinių šaltinio terminų sudėtyje pavartotas vienasrieveiksmis *liguistai* (*liguistai linksmas ūpas* 223, *liguistai prislėgtas ūpas* 223), kuris yra būdingas priesagos *-ai* vedinys iš būdvardžio.

IŠVADOS

1. Profesorius M. Reinio iš rusų kalbos laisvai versto *Psichologijos vadovėlio* kalba yra aiški, gyva bei lengvai suprantama ir dabar, paėjus devyntiems dešimtmečiams nuo jo išleidimo (1921 m.). Tai rodo stiprų rengėjo ryšį su gyvąją žmonių kalba ir tai, kad jis puikiai mokėjo savo meto bendrinę dalykinę kalbą. Tokią bendriausią išvadą taip pat remia vadovėlyje vartojamų terminų ir kitų į sudėtinius terminus įeinančių žodžių darybos tyrimas.

2. Tirti terminai ir į juos įeinantys žodžiai (daiktavardžiai, būdvardžiai, pamatiniai dalyvių veiksmažodžiai irrieveiksmiai) yra padaryti visais morfologinės žodžių darybos būdais – priesagų vediniai sudaro 77,2%, galūnių vediniai (tik daiktavardžiai ir būdvardžiai) – 14,5%, priešdėlių vediniai – 4,6%, dūriniai (tik daiktavardžiai ir būdvardžiai) – 2,6% ir mišrios darybos vediniai (tik būdvardžiai) – 1,1% visų straipsnio objektų sudarančių darinių (iš viso per 350).

3. Didžiausia visų darinių dalis (87,8%) yra grynai lietuviška, o 12,2% sudaro iš tarptautinių žodžių su lietuviškais afiksais padaryti hibridai. Atkreipia dėmesį labai mažas hibridinių (visi priesaginiai) daiktavardžių kiekis (1,7% visų darinių daiktavardžių arba 3% tos kalbos dalies priesagų vedinių) ir hibridinių būdvardžių gausumas (50% visų darinių būdvardžių, beveik visi jie yra priesagų *-inis*, *-ė* ir *-ingas*, *-a* vediniai ir tik pora vedinių išvesta iš karto su priešdėliu ir priesaga).

4. Išskirtinis tirtų darinių bruožas yra abstraktų gausumas – 90% su priesagomis ir galūnėmis išvestų daiktavardžių sudaro veiksmažodžių abstraktai) ir ypatybių (vardažodžių abstraktai) pavadinimai. Didžiausia abstraktų dalis yra išvesta su dariausiomis tuodviejų darybos kategorijų priesagomis *-imas* ir *-umas*.

5. Nemažai darinių yra plačiai pažįstami, nuo seniau paprastojoje rašomojoje kalboje vartojami ar kaip terminai daryti žodžiai. Retų, neprigijusių ar bendrajai vartosenai nepriimtinių žodžių tėra nedaug. Labiausiai yra pakitusi būdvardžių, išvestų su priesaga *-ingas*, *-a*, padėtis kalboje – dalis jų dabar nebevartojama.

Apskritai imant, iš tirtų šaltinio darinių matyti, kad terminų ir jų dėmenų daryba per 90 metų palyginti mažai tepakito.

ŠALTINIS

Psichologijos vadovėlis. Iš prof. G. Čelpanovo laisvai vertė filol. d-ras M. Reinys. Vilnius, 1921 (Lietuvių Mokslo Draugijos leidinys).

LITERATŪRA

- Būga K. 1959: *Rinktiniai raštai*. T. 2. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius.
- DŽ₁ 1954: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Ats. red. J. Kruopas. Vilnius.
- DŽ₄ 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. St. Keinys. Vilnius.
- JR V 1936: *Jablonskio Raštai*. T. 5: *Kalbos dalykai*. Redagavo J. Balčikonis. Kaunas.
- Katilytė R. 2009: Mečislovo Reinio laisvai versto *Psichologijos vadovėlio* psichologijos terminų reikšmė ir kilmė. – *Terminologija* 16, 198–216.
- KP 1939: *Kalbos patarėjas*. Paruošė L. Dambrauskas. Redagavo A. Salys, Pr. Skardžius. Kaunas.
- KPP 1985: *Kalbos praktikos patarimai*. Sud. A. Pupkis. Vyr. red. Z. Zinkevičius. II pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius.
- LKG I 1965: *Lietuvių kalbos gramatika*. T. 1. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius.
- LKŽ I–XX 1941–2002: *Lietuvių kalbos žodynas*. Ats. (vyr.) red. J. Balčikonis (t. 1–2), K. Ulvydas (t. 3–5, 11–16), J. Kruopas (t. 1–2, 6–10), V. Vitkauskas (t. 17–20). Vilnius.
- Mūsų žodynelis*. „Vargo mokyklos“ priedėlis. Surinko Rygiškių Jonas. Voronežas, 1918.
- PŽ 1993: *Psichologijos žodynas*. Spec. red. R. Augis, R. Kočiūnas. Vilnius.
- Skardžius Pr. 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius.
- Šalkauskis St. 1991: Bendroji filosofijos terminija – *Raštai*. T. 2: *Filosofijos ir pedagogikos terminija*. Parengė A. Sverdiolas. Vilnius, 126–252.
- Urbutis V. 1961: Dabartinės lietuvių kalbos galūnių darybos daiktavardžiai. – *Kalbotyra* 3, 27–60.
- Zinkevičius Z. 1966: Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius.

WORD FORMATION OF MEČISLOVAS REINYS' TERMS OF PSYCHOLOGY AND THEIR COMPONENTS

The first three decades of the 20th century was a period of rapid development of contemporary Lithuanian terminology of various fields of science and technology. In 1921 Lithuanian scientific society published *Psichologijos vadovėlis* (Psychology textbook) which was a free translation of Georgij Chelpanov's *Учебник психологии* performed by professor Mečislovas Reinys (1884–1953). This paper analyses the word formation of substantival one-word terms as well as nouns and other parts of speech which comprise components of complex terms used in this textbook.

There were 390 words researched, 91% of them are formations. The majority of formations (73.6%) are nouns. Other parts of speech are less common – adjectives comprise 20.7%, verbs (participles) – 5.4% and adverbs – 0.3%. Cases of word formation of terms with suffixes, endings and prefixes as well as compounds and terms of mixed formation (with prefixes and suffixes at the same time) are researched in detail.

It was established that the majority of formations researched (about 88%) are purely Lithuanian and about 12% are hybrids. Nearly all hybrids are derivatives made from international words with Lithuanian suffixes. Very many terms of psychology and their components have an abstract meaning – 90% of nouns made with suffixes and endings are substantial or verbal abstracts. On the whole, the word formation of the one-word terms and components of complex terms researched has not changed much in 90 years.

Gauta 2010-12-14

Rita Katelytė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas rita.katelyte@lki.lt

Stasys Keinys
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas terminologai@lki.lt